

Kurpiowszczyzna – zarys kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych i krajobrazu¹

Cykl: Kurpiowszczyzna. Przekształcenia krajobrazu osadniczego do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej

Agnieszka Starzyk

STRESZCZENIE²

Kurpiowszczyzna to jeden z ciekawszych regionów etnograficznych, z ośrodkiem oryginalnej, świetnie zachowanej i pieczołowicie kultywowanej kultury ludowej Kurpiów. Obraz wsi kurpiowskiej jest wynikiem wielowiekowych działań człowieka. Na przestrzeni stuleci następowały przekształcenia krajobrazu, oparte na przystosowywaniu środowiska przyrodniczego do uprawy ziemi i stopniowym zakładaniu siedzib ludzkich, które dały obraz współczesny. Tradycyjna kultura ludowa kurpiowskiej grupy etnograficznej oraz wysoka wartość środowiska przyrodniczego były inspiracją do podjęcia badań z zakresu transformacji otwartego krajobrazu osadniczego regionu kurpiowskiego. Celem pracy było zbadanie procesów decydujących o przekształcaniach krajobrazu naturalnego i kulturowego Kurpiowszczyzny.

Zakres terytorialny pracy obejmuje obszar Kurpiowszczyzny położony między Omulwią i Szkwa, który w XV w. znalazł się w powiecie ostrołęckim i w nim pozostał. Zakres czasowy badania obejmuje okres od pierwszych wzmianek o zasiedlaniu obszaru do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej.

Przyjęte zostały następujące metody badawcze: analizy bibliograficznej i piśmiennictwa dotyczącego tematu pracy, analizy historycznej obejmującej rozwój osadnictwa na badanym terenie, analizy kartograficznej porównawczej w zakresie osadnictwa i przekształcania krajobrazu, analizy statystycznej w zakresie infrastruktury społecznej i technicznej. W pracy posługiwano się także inwentaryzacją krajobrazową i urbanistyczno-ruralistyczną.

Struktura cyklu, zawarta w siedmiu artykułach, obejmuje zagadnienia związane z kształtowaniem i rozwojem osadnictwa na obszarze Kurpiowszczyzny: 1) Kurpiowszczyzna w badaniach naukowych, 2) Kurpiowszczyzna w kulturze ludowej, 3) Kurpiowszczyzna – zarys kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych i krajobrazu, 4) Kurpiowszczyzna – charakterystyka krajobrazu osadniczego, 5) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie 45-lecia powojennego, 6) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie transformacji ustrojowej. Cykl zamyka artykuł dotyczący współczesności: 7) Kurpiowszczyzna – 18 lat od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (publikacja w 2022).

Słowa kluczowe: Kurpie, architektura, krajobraz osadniczy, krajobraz przyrodniczy, krajobraz kulturowy

¹ Artykuł jest częścią cyklu pt. *Kurpiowszczyzna. Przekształcenia krajobrazu osadniczego do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej* opracowanego na podstawie badań przedstawionych w dysertacji doktorskiej autorki pt. *Przekształcenia otwartego krajobrazu osadniczego na Kurpiowszczyźnie na przykładzie wybranych gmin*. Cykl składa się z siedmiu artykułów: 1) Kurpiowszczyzna w badaniach naukowych, 2) Kurpiowszczyzna w kulturze ludowej, 3) Kurpiowszczyzna – zarys kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych i krajobrazu, 4) Kurpiowszczyzna – charakterystyka krajobrazu osadniczego, 5) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie 45-lecia powojennego, 6) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie transformacji ustrojowej, 7) Kurpiowszczyzna – 18 lat od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (publikacja w 2022).

² Streszczenie jest wspólne dla całego cyklu, powtarza się przed każdym kolejnym artykułem.

Wprowadzenie

Obraz wsi kurpiowskiej jest wynikiem wielowiekowych działań człowieka. Na przestrzeni stuleci następowały przekształcenia krajobrazu, oparte na przystosowywaniu środowiska przyrodniczego do uprawy ziemi i stopniowym zakładaniu siedzib ludzkich, które dały obraz współczesny. Kurpiowszczyzna to jeden z ciekawszych regionów etnograficznych, z ośrodkiem oryginalnej, świetnie zachowanej i pieczołowicie kultywowanej kultury ludowej Kurpiów. Szczególnie charakterystyczny wyraz znalazła sztuka ludowa Kurpiów w budownictwie, zdobnictwie i tkactwie. Region ten słynie ze sztuki ludowej, miejscowych obyczajów, pieśni i tańców ludowych, z oryginalnej gwary.

Zarys tematyczny cyklu artykułów obejmuje procesy kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych oraz krajobrazowych, które miały istotny wpływ na strukturę przestrzenną osadnictwa wiejskiego na terenie Kurpiowszczyzny. Zakres terytorialny obejmuje obszar Kurpiowszczyzny położony między Omulwią i Szkwą, który w XV w. znalazł się w powiecie ostrołęckim i w nim pozostał. Z dniem 1 stycznia 1999 r., po reformie administracyjnej, Kurpiowszczyzna znalazła się w trzech województwach: mazowieckim, podlaskim i niewielką część w warmińsko-mazurskim³. Badania obejmują gminy kurpiowskie położone w województwie mazowieckim w powiecie ziemskim ostrołęckim, bez Ostrołeki – miasta na prawach powiatu. Są to gminy: Baranowo, Czarnia, Kadzidło, Lelis, Łyse, Myszyniec i Olszewo-Borki. Myszyniec jest gminą miejsko-wiejską, pozostałe są gminami wiejskimi⁴.

Ludwik Krzywicki, wybitny badacz osadnictwa na terenie Puszczy Zielonej, w swojej rozprawie *Kurpie* pisze: „Jako drogowaskazy pracy kulturalnej, zwolna okalającej puszcze skwańską polami ornymi, możemy uważać daty zjawienia się miast ją zamykających: Kolna (1435 r.), Nowogrodu (1428 r.), Ostrołeki (1373 r.), Chorzeli (1542 r.)” [Krzywicki 1938].

Bory te, sosnowo-świerkowe z domieszką dębu, grabu, brzozy, buku i olchy, rozciągały się w dorzeczu środkowej Narwi, zajmując obszar ograniczony rzekami: na wschodzie Pisą, na południu Narwią, na zachodzie środkowym biegiem Orzyca, na południowym-zachodzie przekraczały nieco dolny bieg Omulwi, a na północy dochodziły do dawnej granicy z Prusami Wschodnimi. Pierwotna Puszcza Zielona rozciągała się na terenach podmokłych i piaszczystych z widocznymi pagórkami moreny czołowej. Bory te nazywano „wodnym lasem”, gdyż przez większą część roku nie można ich było przebyć inaczej niż czółnem.

³ Reforma administracji publicznej jest istotnym warunkiem przemian społecznych i gospodarczych Polski. System administracyjny kraju, obowiązujący do 31 grudnia 1998 r., był nie tylko scentralizowany, ale także oparty na dominacji układu branżowo-resortowego nad układem terytorialnym. Administracyjny podział dwustopniowy (gmina i województwo) uniemożliwiał odejście od resortowego, centralistycznego modelu administrowania. Nowy podział spowodował przeniesienie wielu zadań i kompetencji z centrum do województw. Jednocześnie nastąpiło uporządkowanie systemu terytorialnego przez stworzenie dużych województw, czyli jednostek samorządu terytorialnego zdolnych do prowadzenia polityki regionalnej i wykonywania zadań o charakterze ponadlokalnym, jednak niemających charakteru ogólnopolskiego i nieobejmujących całego kraju.

⁴ Pierwsza część Wprowadzenia jest wspólna dla całego cyklu, powtarza się przed każdym kolejnym artykułem.

Spowodowane to było szerokimi rozlewiskami, tworzącymi się na rzekach mających na tym terenie mały spadek. Część obszaru zajmowały bagna i torfowiska o znacznej powierzchni. Największe z nich to Karaska, które znajdowało się między Rozogą a Omulwią.

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (2019 r. – tekst jednolity) definiuje krajobraz jako „postrzeganą przez ludzi przestrzeń, zawierającą elementy przyrodnicze lub wytwory cywilizacji, ukształtowaną w wyniku działania czynników naturalnych lub działalności człowieka”. Krajobraz jest elementem środowiska. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska definiuje środowisko jako „ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, a w szczególności powierzchnię ziemi, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne oddziaływania pomiędzy tymi elementami”.

Ryc. 1. Obszar Puszczy Kurpiowskiej przed rozpoczęciem procesu osadniczego

Źródło: opracowanie MBPR na podstawie materiałów źródłowych Autorki

Do trzeciego/niniejszego artykułu została przyjęta teza, że proces kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych i krajobrazu, mający wpływ na dzisiejszy obraz Kurpiowszczyzny, był zależny od wielu czynników, niemniej dominującymi były czynniki przyrodnicze oraz peryferyjność badanego terenu.

Metodyka badań⁵

Przyjęte zostały następujące metody badawcze:

- analizy bibliograficznej i piśmiennictwa dotyczącego tematu pracy,
- analizy historycznej obejmującej rozwój osadnictwa na badanym terenie,
- analizy kartograficznej porównawczej w zakresie osadnictwa i przekształcania krajobrazu,
- analizy statystycznej w zakresie infrastruktury społecznej i technicznej.

W pracy posługiwano się także inwentaryzacją krajobrazową i urbanistyczno-ruralistyczną.

Uwarunkowania przyrodnicze, historyczne i gospodarcze

W XIV w. Unia polsko-litewska oraz ostateczne ustalenie granicy pomiędzy Mazowszem a Zakonem Krzyżackim na mocy układu Ziemowita, sprawiły, że te tereny Mazowsza stały się bezpieczniejsze niż dotychczas. Pod koniec XIV w. otoczone borami ziemie zaczęły się zaludniać, tworząc kontrast pomiędzy puszcza a jej otoczeniem [Piaścik 1939]. W XV w. ziemie nad środkową Wisłą, dolnym Bugiem i Narwią, a więc i Kurpiowszczyzna, pozostały w rękach książąt mazowieckich. Tereny Puszczy Zielonej należały do inkorporowanej w 1526 r. części Mazowsza, a po traktacie w Jamie Zapolskim w 1582 r. – określającym granice Rzeczypospolitej – znalazły się w Koronie [Czapliński, Ładogórski 1998].

Osadnictwo w puszczy zapoczątkowali bartnicy, rudnicy, smolarze, rybacy i myśliwi, penetrujący tę dziką i niedostępną jeszcze w tych czasach knieję. W większości przypadków posiadali oni swoje ziemie poza puszcza, a w lasach przebywali okresowo. Budowali tu swoje budy w cichych zakątkach leśnych między zwartymi pniami sosen i jodeł – szalały z gałęzi i chrustu, przykryte liśćmi bądź darniną. Budy robili nie tylko na powierzchni, ale i w ziemi, podobnie jak niegdyś budowano ziemianki. Na zboczu piaszczystego wzgórza kopali jamę, wbijali na rogach żerdzie, układali ściany z gałęzi, dach robili z żerdzi i przykrywali darniną, ściany obkładali ziemią i kępkami trawy tak, że z dachem tworzyły jedną pochyłość. Do budy prowadziły niewielkie drzwi, a wewnątrz znajdował się komin z ogniskiem [Chętnik 1915]. Taki stan utrzymał się do schyłku XVI w.

Od wcielenia Mazowsza, a więc i Puszczy Zielonej do Korony, Kurpie utworzyli bractwo dzielące się na dwa towarzystwa, tak jak dzieliła się Puszcza, ostrołęckie i nowogrodzkie [Chętnik 1913].

Na przełomie XV i XVI w. nad Omulwią powstawały osady rudnicze: Ruda Omulew, inaczej Wesłowa (od nazwiska dzierżawcy Wesła, podczesnego Rożańskiego) położona niedaleko ujścia Omulwi do Narwi; Ruda Olszewska (dzierżawcy – Wołoszowie); Ruda Czarnodrzew [Błaszczak, Głuszek 1999]. Rudnicy wytapiali żelazo z rudy darniowej. Obfitość węgla drzewnego, niezbędnego przy wytopie metalu ówczesnym sposobem, powodowała,

⁵ Opracowana dla całego cyklu artykułów.

że produkcja była opłacalna pomimo niewielkiej zawartości żelaza w miejscowej rudzie. Innym ważnym zajęciem tutejszych mieszkańców było wytapianie smoły i węgla drzewnego oraz łącząca się z tym zazwyczaj produkcja popiołu i potażu.

Na początku XVII w. część osób żyjących z puszczy zaczęła osiedlać się tu na stałe, karczując kawałki lasu pod uprawę roślin pastewnych i warzyw. Zdobywanie ziemi przez karczowanie lasu nazywano krudowaniem. Polegało ono na wypalaniu, ścinaniu i wykopywaniu drzew [Kutrzeba-Pojnarowa 1964]. Jednak ziemia była tu mało urodzajna i piaszczysta, dlatego głównym źródłem pożywienia i zarobku była cały czas jeszcze puszcza [Niedziałkowska 1988].

Łukasz Kościeszka Załuski (1604–1675), wysłannik łomżyńskiego zgromadzenia ojców jezuitów, tak opisywał te tereny w połowie XVII w.: „...Tam gdzie Księstwo Mazowieckie graniczy z Prusami ewangelickimi margrabiego brandenburskiego znajdują się olbrzymie lasy. Ongiś były tam kryjówki dzikich zwierząt, teraz gdzieś znajdują się tam budy bądź to rzemieślników, bądź to rolników, którzy nie wychodzą nigdy ze swych lasów chyba, by zakupić prowianty w pobliskich miasteczkach. Ludzie są tam całkiem leśni. Mieszkają po trzy lub cztery chałupki razem...”, „...W lasach tych jest siedemnaście pieców, w których pedzą smołę, zakładów przygotowujących żelazo jest dziewięć. Dziesięć osad wypala popiół, przy którym niekiedy ma zajęcie więcej niż trzysta osób. Więcej niż dwieście osób częścią siedzi na jednym miejscu, częścią koczuje zajmując się bartnictwem, mnóstwo też jest myśliwych...”.

W tym okresie puszcza zaczyna być coraz częstszym przedmiotem zainteresowań łowieckich książąt mazowieckich, którzy utrzymują tu dwory myśliwskie. Dwory te zostały opisane w lustracji z 1576 r. „Inwentarz wsiczkich pospolitych dochodów Starostwa Łomzińskiego”. Prawdopodobnie były zlokalizowane na początku XVII w. w trzech miejscach na tym terenie: nad rzeką Rozoga w jej środkowym biegu „Drugi dwor na Rozoznie w dzierzawie p. Starosti Ostroleckiego od Cruska mil 2”, nad rzeką Szkwą w jej górnym biegu „W starostwie Ostroleckim dwor na Szkwie broczisku zbudowany nad rzeką Szkwą w ktorim miasto koszcioła kaplicza y ynszego budowania niemalo” oraz pomiędzy rzekami Szkwą i Pisą [Piaścik 1939]. Dwory te były nieduże, prawdopodobnie dwu- i trzy-izbowe, zbudowane z drewna, więc też z powodu pożarów i wojen nie ma po nich śladów [Chętnik 1924].

W XVI w. Narwią spławiano zboże z urodzajnego Podlasia, a Ostrołęka była portem zbożowym. W tym okresie Polska była przede wszystkim producentem zboża. Kurpiowszczyzna kontrastowała z resztą Korony, tu uprawa zbóż nie miała znaczenia gospodarczego, prawie w ogóle nie istniała.

Do połowy XVII w. osadnictwo w głąb puszczy posuwało się bardzo wolno, nie było tu zwartych wsi, wciąż niemal wyłącznie panowała gospodarka leśno-wodna. W związku z powyższym teren Puszczy Zielonej, w stosunku do innych ziem Mazowsza, był znacznie opóźniony w rozwoju gospodarczo-rolnym.

W drugiej połowie XVII w., w okresie licznych wojen, wzmożł się napływ do puszczy ludności z różnych terenów, a przede wszystkim z Mazur Pruskich, z Prus Książęcych oraz

z Mazowsza właściwego, która zaczęła zakładać tu stałe osady rolnicze. W okresie tym rolnictwo staje się głównym zajęciem mieszkańców Zagajnicy, a bartnictwo zaczyna przeżywać kryzys. Zakończył się więc okres, w którym uprawa roli i hodowla zwierząt były traktowane jako zajęcia uboczne, a tutejsza ludność żyła głównie z puszczy, a w niewielkim zakresie z hodowli bydła czy małych uprawnych poletek wokół swoich chat.

Zasiedlanie puszczy było jednak procesem powolnym. Lustracja starostwa ostrołęckiego, przeprowadzona w 1660 r. na polecenie starosty Konstantego Piaseczyńskiego wymienia w Zagajnicy ostrołęckiej zaledwie trzy osady kilkuwłókowe, kilka osad drobnych i kilka dopiero tworzących się. Wymieniane w lustracji są wsie: Chudek, Dąbrowy, Dylów (Dylewo), Myszeniec (Myszyniec), Surowe, Skwa (Szkwa), Woykowe (Wolkowe) Łąki, Siedliska i Wykrot. Dwie ostatnie, jak wynika z lustracji, były osadami rolnymi „zasadzonymi” przez starostę, Szkwa była wsią roboczo-usługową, inne zaś czynszowymi, płacącymi niewielkie kwoty lub jeszcze zwolnionymi od czynszów. Wioski te były zlokalizowane pomiędzy rzekami Szkwą a Omulwią, w większości w północnej części puszczy [Niedziałkowska 1988].

Analizując obszar uprawianej ziemi, były to wioski liczące najwyżej po kilku osadników. Jednak systematycznie się powiększały, urastając do znacznych rozmiarów [Piaścik 1939]. Puszcza Ostrołęcka powoli, ale systematycznie zaludniała się. Ludwik Krzywicki (1859–1941) oceniał, że w 1673 r. zamieszkiwało ten teren niewiele poniżej 1000 osób.

Pod koniec XVII w. wzrasta napływ ludności do puszczy. Silne ruchy migracyjne na ziemiach polskich związane były ze zniszczeniami, spowodowanymi przez Szwedów oraz z nasilającym się uciskiem, spowodowanym rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, tak w królewskich, jak i w folwarkach kościelnych. Na omawiane tereny przybywali przede wszystkim chłopci, ale i drobna szlachta w poszukiwaniu ziemi oraz wolnego życia.

Niezależna pozycja społeczna bartników, określona dokumentami prawodawstwa polskiego, takimi jak statusy Krzysztofa Niszczyckiego z 1559 r. i Stanisława Skrodzkiego z 1616 r. oraz przywilej Zygmunta III z 1630 r. (dokumenty powyższe stanowią razem konstytucję bartnictwa), posiadających swój własny samorząd i sąd oraz własne prawa potwierdzone przez króla w okresie pogarszającej się sytuacji chłopca w innych rejonach, powodowały szybki wzrost ludności w Puszczy Zielonej.

Ludność przybywająca do Puszczy Zielonej często mieszkała najpierw w prymitywnych budynkach, które to w tej trudnej sytuacji służyły za mieszkania. Z biegiem czasu zastępowano je lepszymi pomieszczeniami wykonywanymi z łatwego do zdobycia w puszczy surowca, jakim było drewno. Z tych gotowych wzorów budowlanych korzystała także ludność włościańska, która posiadała wprawdzie inne tradycje, jednak rezygnowała z nich, oceniając zasadnicze zalety, jak łatwość wykonania i praktyczność. Taki stan rzeczy wpływał jednak na prymitywność pierwszych budynków. Przyczyniały się do tego, oprócz braku umiejętności, także trudności z zagospodarowywaniem się od nowa [Kutrzeba-Pojnarowa 1965].

Obok wiosek zakładanych przez starostów (chcących czerpać korzyści z czynszów rolnych) oraz sporadycznie przez osoby prywatne, występują tu głównie osady tworzące się samorzutnie. Plany osiedli pokazują, które z nich są zakładane według typologii osadnictwa wiejskiego, a które powstawały samorzutnie, kierując się prawami osadniczymi

wynikającymi z charakteru tego terenu. Przykładem wsi samorodnej były Oborczyńska – wieś pochodząca z drugiej połowy XVII w., osadzona na ławicy piasku ze względu na oszczędność urodzajniejszych gleb, w bezpiecznej odległości od terenów zalewowych Omulwii; początek wsi dała osada rudnicza założona na Omulwi w miejscu jednej z nielicznych przepraw na tej rzece. Innym przykładem były Brodowe Łąki – wieś samorodna również z drugiej połowy XVII w. położona w pobliżu brodu – przeprawy, tędy biegł gościniec z Przasnysza do Myszynca; wieś składała się z dwóch części, jednej leżącej na wysepce utworzonej przez rękaw rzeki i posiadającej bardziej regularne ustawienie budynków, drugiej skupionej bezwładnie wokół małego kościółka. Kolejnymi przykładami są osiedla samorodne Gawrychy (od początku powstania rozwija się chaotycznie, tworząc nieregularne skupiska na lekkich wzniesieniach przylegających do podmokłych pastwisk) oraz Biały Lasek (na terenach podmokłych, wewnątrz znajduje się nieregularny plac, wklęsnięty pośrodku, zalewany podczas deszczu) [Piaścik 1939].

Wieś zakładana, inaczej regularna, posiada z góry ustalony zarys, widoczny jest wpływ świadomej i twórczej myśli ludzkiej. Natomiast wieś samorzutna, inaczej samorodna, brała swój początek od jednej lub kilku przypadkowo rozrzuconych zagrod i rozwijała się w sposób bezplanowy.

Z badań wynika, że wsie samorodne na Kurpiowszczyźnie są przeważnie chaotyczne, uzależnione od terenu, na którym są położone, nie wykazują żadnych wspólnych cech, które wskazywałyby na świadome działanie człowieka w celu nadania im regularnych zarysów. Jeżeli występuje częściowe uporządkowanie, wynika ono wyłącznie z atrakcyjności traktów komunikacyjnych przez nie przebiegających.

Inaczej sytuacja przedstawiała się w przypadku wsi zakładanych. Przytoczone przykłady dotyczą zarówno wsi zakładanych, jak i wsi objętych regulacją gruntów na badanym terenie w połowie XIX w. W większości przypadków trudno dziś stwierdzić, jaka jest geneza powstania tych wsi. Przykładem wsi zakładanej było Surowe – wieś uzyskała regularny kształt prawdopodobnie już w chwili powstania, tzn. w połowie XVII w. Wieś Surowe leży na najbardziej urodzajnych glebach Kurpiowszczyzny. Dalsza rozbudowa wsi przebiegała wzdłuż dróg wychodzących. Innym przykładem jest wieś Wolkowe, która swój regularny kształt uzyskała również prawdopodobnie już w chwili powstania; do 1839 r. istniała wyłącznie część środkowa ograniczona bocznymi drogami wychodzącymi z osiedla; pierwotnie siedliska były dostatecznie szerokie, pozwalając na swobodne ustawienie zabudowań w zagrodzie; przedstawiony stan zabudowy jest wynikiem podziału siedlisk między spadkobierców; z chwilą, kiedy dalszy podział siedlisk w kierunku podłużnym stał się niemożliwy, zdarzały się przypadki wznoszenia na wspólnym siedlisku dwóch domów mieszkalnych (dla dwóch rodzin), jeden za drugim w głąb podwórza, z pozostawieniem wolnego przejazdu do zabudowań gospodarczych; gęsto ustawione stodoły zamykały osiedle od strony pola. Kolejnym przykładem jest wieś Brzozowy Kąt, ze starannie i prawie równo wytyczonymi siedliskami; natomiast grunty uprawne i pastwiska przedstawiały z czasem bezwładny, szachownicowy układ wokół regularnego osiedla, co wskazuje na bezplanowy i samodzielny karczunek puszczy wokół wioski już po jej założeniu [Piaścik 1939].

Z powyższych przykładów wynika, że tam gdzie była taka możliwość, tzn. puszcza była mniej zwarta, starano się od początku tworzyć osiedle o układzie regularnym, przystosowanym do uprawy roli. Z badań wynika, że wsie zakładane zajmują ziemie urodzajniejsze niż wsie samorodne.

Pomimo naturalnego odizolowania osad Puszczy Zielonej, Kurpie nie byli pozbawieni kontaktów z ludźmi mieszkającymi poza puszcza oraz z miastami ją okalającymi. Prowadziły bowiem tędy dwa trakty. Jeden szlak wiódł z Wilna przez Łomżę, Ostrołękę, Różan, Pułtusk do Warszawy, zaś drugi ze Szczytna (Ortelsburga) do Ostrołęki. Tym ostatnim przybywali z Prus kupcy po miód, воск, skóry, ryby i bursztyn, zaś Kurpie kupowali od nich broń, proch, sól i inne towary. Przebiegający przez wieś Łyse gościniec miał istotny wpływ na samorzutny sposób zabudowy wsi zgodny z układem komunikacyjnym, przy zbiegu trzech dróg – przez cały okres rozwoju formowanie się osadnictwa było uzależnione od traktów komunikacyjnych na terenie Kurpiowszczyzny [Piaścik 1939].

Pierwsza połowa XVIII w., to okres pełen niepokoju i walk na terenie puszczy. Przez tereny Kurpiowszczyzny przelały się wówczas wojska szwedzkie, rosyjskie, a także saskie i polskie. Działania wojenne spowodowały duże straty, został zniszczony przez wojska szwedzkie Myszyniec. Podczas walk z wojskami rosyjskimi dostał się do niewoli, a następnie został stracony bohater kurpiowski Stach Konwa.

Po zakończeniu działań wojennych, rozpoczęła się wewnętrzna walka pomiędzy Kurpiami a starostą łomżyńskim, niezadowolonym ze swobód panujących w puszczy. W 1738 r. stłumił on ruch Puszczaków, zmuszając do zwiększonych usług, danin i podatków. Pomimo obowiązku pracy i wyzyskiwania przez władzę, do puszczy wciąż licznie przybywała ludność. W pierwszej połowie XVIII w. prawdopodobnie przypadało 10 osób na 1 km².

Po szczęśliwie niedługim okresie sporów, 15 listopada 1750 r., doszło do ugody pomiędzy administracją starościńską a Kurpiami. Starosta ostrołęcki Jan Małachowski wydał tego dnia dokument (później potwierdzony przez Augusta III), na mocy którego znosił robociznę i daniny w naturze, zastępując je niewielkim czynszem. August III przywilejem z 1752 r. zniósł uzależnienie 52 wsi-gromad od starostwa ostrołęckiego, odtąd miały one wnosić tylko czynsz roczny. Było to bardzo istotne wydarzenie gospodarcze i społeczne Kurpiów ostrołęckich, gdyż w rzeczywistości już w 1750 r. wsie Zagajnicy stały się wsiami czynszowymi (w starostwie łomżyńskim dopiero w XIX w.) [Niedziałkowska 1988].

Sprawy publiczne załatwiali urzędnicy wybierani przez lud. Na urzędy te wybierano: starostę bartnego, dwóch sędziów, dwóch podsędków, dwóch podstarości bartnych i pisarza sądowego. Wszyscy oni odpowiedzialni byli przed całą gromadą.

Powyższe reformy można było w sposób prosty przeprowadzić ze względu na układ miejscowych stosunków. Na omawianym terenie istniały bowiem tylko dwa folwarki: Dylewo, niewielki folwark obsługiwany przez dwie wsie Łodziska i Oberwia (Obierwia), drugi folwark w Myszyńcu należał do zakonu jezuitów.

Po wprowadzeniu reform, od połowy XVIII w., można zaobserwować wyraźną zmianę w planach nowo powstających siedlisk. Do tej pory bowiem, oprócz nielicznych wsi planowo zasadzonych przez starostów, większość była zasiedlana samorzutnie, a więc bezplanowo/

chaotycznie, każdy mógł się budować na swojej działce w sposób dowolny [Niedziałkowska 1988]. Zaczęto budować wioski wzdłuż jednego gościńca lub trzech schodzących się do środka, gdzie stała zwykle kapliczka lub parę pięknie wykończonych krzyży. Charakterystyczną cechą wiosek kurpiowskich był układ budynków mieszkalnych. Chaty stoją rzędem wzdłuż ulic, wszystkie zwrócone szczytem do drogi. Ulice od strony pól i lasów zamykano na noc drewnianymi wrotami, izolując w ten sposób całą wieś od dzikich zwierząt [Chętnik 1924]. Przykładem była wieś Białusny Lasek z obustronnie zabudowaną drogą prowadzącą z osiedla w kierunku pastwisk, zamkniętą na końcu wrotami [Piaścik 1939].

Wioski zakładane były przez Kurpiów mających już tu swoje siedliska, ale znacznie więcej przez wciąż napływającą do Puszczy ludność, chętnie przyjmowaną przez miejscowych pod warunkiem przyjęcia lokalnego prawa. Ludwik Krzywicki, powołując się na lustrację przeprowadzoną w 1765 r. stwierdza, że były już tu wtedy 64 wsie zamieszkałe przez 953 gospodarzy, to znaczy liczące w sumie około 5000 mieszkańców. Z całą pewnością można stwierdzić, że lata od przełomu XVII i XVIII w. – do roku 1765 – to okres najliczniejszej imigracji ludności na tereny Puszczy Zielonej, a lata 1750–1765 to czas najintensywniejszego powstawania rolniczych wsi czynszowych, ponieważ nowo zakładane wsie miały już od samego swojego początku taki właśnie charakter [Niedziałkowska 1988].

Antoni Małachowski, syn Jana, otrzymał starostwo ostrołęckie w dzierżawę emfiteutyiczną, czyli długoletnią (50 lat), na sejmie w latach 1772–1775 z obowiązkiem doprowadzenia powierzonego terenu do lepszego stanu. Lustracja przeprowadzona za czasów starosty Antoniego Małachowskiego w 1789 r., wykazała na tym terenie 67 wsi czynszowych i tylko dwie wsie zaciężne, Łodziska i Oberwia, obsługujące folwark Dylewo oraz wójtostwo Omulew. Rewizorzy podali krótki opis każdej wsi, jej środowiska geograficznego oraz liczbę gospodarstw. Wynika z nich, że już wówczas żadna lustrwana wieś nie posiadała ani boru, ani gęstego lasu. W opisach niektórych wiosek podawano, że są laski, ale w większości odnotowano brak gęstego zadrzewienia. Było to wynikiem nieograniczonego wyrębu lasu, który karczowano głównie w pobliżu osad ludzkich, wykorzystując uzyskaną w ten sposób ziemię pod uprawę, a drzewo przede wszystkim na budulec. Lustracja stwierdza, że wszystkie wsie leżą na terenach niekorzystnych do uprawy: błotnistych, piaszczystych lub zasypanych piaskami. Wszystkie wsie na tym terenie są oczynszowane, wnoszą stały czynsz z tytułu użytkowania gruntu oraz opłaty propinacyjne za uzyskanie zezwolenia na wyrób wódki i piwa na własne potrzeby [Niedziałkowska 1988].

Rewizorzy opisują upadek trzech tutejszych rud-kuźnic, spowodowany zanikiem surowców (rudę do wytapiania żelaza); kuźnice w Czarnodrzewiu i Lelisie miały funkcjonować do Św. Marcina, czyli do 11 listopada 1789 r. Ruda w Olszówce wytapiała żelazo wyłącznie na swoje potrzeby, nie wnosząc z tego tytułu żadnych opłat.

Lustracja opisuje: „Wieś Olszówka, położenie ma swoje w gruncie bagnistym, środkiem tej wsi jest staw zarosły, do którego idzie woda z rzeki Omulwi, rowem przekopanym, ma ta wieś w sobie na stawie kuźnicę, w której się wyrabia żelazo ordynaryjne do samych tylko narzędziów ornych zdatne. Na tę kuźnicę gromada wsi Olszówki złożyła przywilej Władysława IV. Króla Polskiego w Warszawie dnia 10 Stycznia 1639 r. Uczciwemu Szczęsnemu Wołoszowi

dany. Rudy, zaś ta wieś do żelaza nie ma swojej, tylko jej po wsiach szlacheckich dostaje. Boru ani lasu nie ma, oprócz małej części krzaków drobnych, dla tego też żelaza nie robi, jak chyba na swoją potrzebę, z tej to kuźnicy do dworu nic nie płaci. Grunta do tej wsi należące, miejscami są bagniste, niskie, a miejscami tak piaszczyste, i wcale zawiane piaskiem, że się już stały nieużytecznymi. W aktach dawnych polskich zawieszonych do Płocka do ogólnego archiwum Wojewódzkiego, znajduje się przywilej Augusta II Króla na kopanie rudy w starostwie Ostrołęckim w Olszówce Woyciechowi Szczawińskiemu Rotmistrzowi, w Krakowie d.8. Października 1697 roku udzielony. Tenże sam Monarcha Michałowi Braclowskiemu i Anastazji z Myszkowskich małżonkom przywilejem z daty 4. Stycznia 1718 w Wschowie dał wolność kopania rudy w starostwie Ostrołęckim w miejscach Olszówce i Czarnotrzew. W miejscu ostatnim Anna Królowa Polska przywilejem z daty 15. Maja 1596 r. dała wolność kopania rudy Stanisławowi Wołoszowi, z obowiązkiem płacenia do skarbu corocznie po złotych 60.” [Gawarecki 1830].

O kuźnicy w Lelis lustracja podaje: „Wieś Lelis, nad strugą Rosogą zwaną położona, grunta ma piaszczyste, role piaskami z gór zasypane, boru bardzo mało ma do budowli zdatnego, w lasach zaś bagnistych i błotnych drzewa olszowe i jodłowe, gospodarzy w niej jest 26 którzy płacą czynszu za rok zł. 442, propinacji zł. 208. W tej wsi znajduje się kuźnica, na stawie z tej strugi wyrobionym postawiona, w której żelazo ordynaryjne wyrabiają, na którą kuźnicę lubo Marcin Gałazkowski, i Jędrzej Szkop, Rudnicy pismo w Ostrołęce dnia 10. Maja 1649 roku przez Stanisława Duczymińskiego Starostę Ostrołęckiego dane, a w aktach wójtowych Ostrołęckich d. 30. Maja 1777 oblatowane, pozwolenie Maciejowi Chyle i Janowi Hołeyczykowi, rudnikom pobudowania kuźnic, gruntów i rudy kopania, żelaza wyrabiania nadające, po wyjściu zaś lat trzech wolności, opłacenie co rok po zł. 50 do procentu dworskiego wyznaczające pokładali. Gdy zaś z strony dworu starościńskiego zaszła remonstracja, że starostwo z borów ogołocone, na potrzebę budowli drzewa dostarczać nie wydoła, i takowe kuźnice wiele borów niszcza, zaczym już ta kuźnica tylko do Ś. Marcina w r. terażniejszym (1789) przypadającego, robić będzie żelazo, a odtąd zupełnie ustanie, czego egzekucja dworowi jest polecona...”. Pozostała tylko ruda Omulew, gdzie „...Zygmunt III. Król Polski przywilejem z daty 18. Lutego 1615 r. w Warszawie dozwolił kopania rudy żelaznej Kacprowi i Jadwidze z Grądów Jłowskiej Wesslom małżonkom” [Gawarecki 1830].

Lustracja podaje, że upadają bądź już upadły z braku surowca również smolarnie, obserwuje się zanik rzemiosła związanego z wyrobem drobnych przedmiotów drewnianych. Ograniczone zostały w sposób naturalny różne formy gospodarki leśnej [Niedziałkowska 1988]. W związku z upadkiem gospodarki leśnej oraz słabymi gruntami pod uprawę korzystne było posiadanie dużej ilości łąk i pastwisk, co dawało możliwość rozwoju hodowli zwierząt domowych.

W roku 1791 osada Myszyniec otrzymuje prawa miejskie i tym samym staje się drugim miastem w powiecie ostrołęckim.

Można właściwie stwierdzić, że za czasów wolnej Polski został zakończony proces osadnictwa w Puszczy Zielonej, ponieważ w XIX w. powstało tu zaledwie kilka ubogich wsi, zamieszkałych głównie przez chałupników. Po upadku Rzeczypospolitej w 1795 r.,

po III rozbiorze, powiat ostrołęcki, a więc i Kurpiowszczyzna znalazły się pod zaborem pruskim w departamencie plockim, wchodzącym w skład Prus Nowowschodnich. Ostrołęka stała się miastem obwodowym, a obwód ostrołęcki został utworzony z trzech dawnych powiatów: ostrołęckiego, ostrowskiego i nurskiego. Na jego terenie znajdowało się poza Ostrołęką sześć mniejszych miast: Andrzejewo, Brok, Czyżew, Myszyniec, Ostrowia (Ostrów) i Nur [Niedziałkowska 1988]. Na początku XIX w. władze pruskie zakazały karczunku lasu, jak i korzystania z niego dla celów myślistwa, hodowli, zbieractwa czy rzemiosła drzewnego. Obserwuje się coraz większe zubożenie ludności Puszczy Zielonej. Władze pruskie konsekwentnie wyzyskiwały zajęty teren. Eksploatowały puszcze w sposób rabunkowy, ścinane masowo sosny transportowano do Prus. Tereny po wyciętych drzewach zamieniały się tymczasem w lotne piaski zasypujące łąki i pola uprawne, stwarzając duże trudności gospodarcze. W 1807 r., po wojnie Napoleona z Prusami, a następnie z sojusznikiem Prus Rosją, na mocy układu w Tylży pomiędzy Napoleonem a carem Aleksandrem, utworzono Księstwo Warszawskie. Jednostką administracyjną był departament, a jednym z sześciu był plocki, na którego terenie leżała Puszcza Zielona. Niedostatek, jaki w puszczy już istniał, pogłębiały jeszcze ulewne deszcze i okresy nieurodzajów, powtarzających się przez kolejne lata.

Dodatkowym zajęciem dla Kurpiów w tym okresie było wydobywanie bursztynu. Pierwsze wzmianki o wydobywaniu bursztynu w Puszczy Kurpiowskiej sięgają przełomu XVI i XVII w., jednak największe nasilenie jego eksploatacji przypada na początek XIX w. Kurpiowszczyzna była jednym z dwóch głównych obszarów wydobycia najbardziej cennego z bursztyków tzn. bursztynu bałtyckiego. Na terenie swoich działek właściciele mogli wydobywać bursztyk bez żadnych ograniczeń, natomiast leśne tereny rządowe oddawane były w dzierżawę. Sprawowanie nadzoru nad kopalniami rząd powierzył administracji leśnej, która odpowiadała za pobieranie opłaty dzierżawnej, niedopuszczanie do powstawania szkód w lesie oraz dopilnowanie zasypywania kopalnych dołów. Często wydobywano duże bryły, nawet wielkości pięści, a drobnicę bursztykową oddawano do kościoła na kadzidło. Stąd też wywodzi się nazwa wsi Kadzidło. Często znajdowano bursztyk przypadkiem, przy kopaniu studzien, rowów na mokrych łąkach i na torfowiskach, gdzie znajdował się bardzo płytko. Najbardziej ceniony był bursztyk biały, częściej jednak występował czerwony, trochę tańszy [Błaszczak, Głuszek 1999].

Po klęsce Napoleona, w wyniku kongresu Wiedeńskiego w 1815 r., powstało Królestwo Polskie, tzw. Królestwo Kongresowe bądź Kongresówka, pozostające w zaborze rosyjskim. Królestwo zostało podzielone na osiem województw. Powiat ostrołęcki pozostał administracyjnie związany z Płockiem; za rządów pruskich był w departamencie plockim, teraz w województwie plockim. Nowe stosunki administracyjne spowodowały oddanie lasów państwowych pod władze specjalnego zarządu. Tereny puszczy należały do leśnictwa ostrołęckiego i podlegały ostrołęckiej Ekonomii Dóbr Rządowych, której zarząd mieścił się w Dylewie [Niedziałkowska 1988].

W 1831 r., po upadku powstania listopadowego, nastąpił bardzo trudny okres życia dla Kurpiów. Większość plonów i osad była znowu zniszczona, a namiestnik carski, feldmarszałek Paskiewicz, wprowadził bardzo surowe rygory w wielu dziedzinach życia. Pogłębiała się

pauperyzacja ludności, której jedynym źródłem utrzymania pozostawało rolnictwo, uprawiane na niewielkich kawałkach piaszczystej, jałowej lub bagnistej ziemi. Władze zabraniały karczunku lasu i powiększania obszarów rolnych, tymczasem same dokonywały wyrębu puszczy na wielką skalę, nadając część uzyskanych w ten sposób gruntów urzędnikom rosyjskim ukazem z 1835 r. Zakaz wyrębu nie tylko wstrzymał proces powiększania się istniejących już gospodarstw, ale w dużej mierze utrudnił, czy wręcz uniemożliwił powstawanie nowych [Kutrzeba-Pojnarowa 1964].

W połowie XIX w. na taranie Puszczy Zielonej dokonano w części wsi regulacji gruntów. Jedynym udokumentowanym przykładem osady na Kurpiowszczyźnie, która swój układ uzyskała po regulacji gruntów jest wieś Durlasy. Rezultatem tego procesu jest zanik pierwotnego osiedla, którego miejsce wskazuje jedynie nazwa piaszczystego uroczyska – Stara Wieś. Przy dokonywaniu pomiarów zlikwidowano większość dawnych dróg polnych, tworząc nowe regularne kierunki komunikacji. Skomasowano rozrzucone bezładnie pola orne poszczególnych gospodarstw i podzielono je pomiędzy gospodarzy, po jednym prawie równym kawałku. Pastwiska pozostawiono nadal jako własność wspólną wsi. Władze leśne zabrały wsi tereny leśne, które sądząc z pierwotnych granic wsi były w jej użytkowaniu.

We wsi Nasiadki, jak wynika z pomiaru z 1885 r., pola uprawne nie były skomasowane w jednym miejscu, ale rozdzielone są niewielkimi fragmentami łąk i pastwisk, co powodowało załamanie się dwukrotne drogi. Niedogodne położenie pól uprawnych spowodowało niemożność zlokalizowania całego osiedla przy jednej drodze, dlatego też jego część była oddalona o ok. 1 km od głównego osiedla. We wsi Jastrząbka (pomiar z 1904 r.) pomimo próby regulacji wsi, osiedle nadal pozostawało podzielone na kilka części, czego powodem były: pozostające na obszarze wsi dobra prywatne wsi Drażdżewo, wspólne pastwiska w obrębie wsi oraz łąki rozdzielające pola uprawne. We wsi Wach (pomiar z 1887 r.) po regulacji gruntów część gospodarstw otrzymało prawie regularne zarysy, jednak osiedle uległo rozproszeniu, ponieważ charakter powierzchni nie pozwalał na zlokalizowanie wsi wzdłuż jednej drogi.

Lata 1846–1856 to okres kompletnej nędzy dla rodzin kurpiowskich, spowodowany restrykcjami administracyjnymi oraz falą klęsk: ulewnymi deszczami i wielkimi upałami, pogłębiającymi brak inwentarza i żywności. Nakazem z roku 1853 usunięto z puszczy budników, jednosielców i kątników, mając na celu oddzielenie rządowej własności leśnej od chłopskich gospodarstw rolniczych. Dla części Puszczaków oznaczało to zmianę źródła utrzymania, zwiększyła się liczba ludności bezrolnej, chałupników, ludności luźnej, dla której nie było zajęcia.

W okresie powstania styczniowego, w latach 1863 i 1864, mieszkańcy Puszczy Zielonej stoczyli na tym terenie wiele potyczek z uzbrojonym wojskiem rosyjskim. Ukonstytuowany z wybuchem powstania Rząd Narodowy ogłosił w Manifeście z 22 stycznia 1863 r. uwłaszczenie wszystkich włościan. Po upadku powstania nastąpiły prześladowania, aresztowania i zsyłki na Sybir, lecz ani car, ani administracyjne władze Królestwa nie ośmieliły się obalić postanowień w sprawie uwłaszczenia. W 1864 r. car wydał „Ukaz” potwierdzający uwłaszczenie włościan, po czym rozpoczęto powolną jego realizację. Nie dotyczyło to Kurpiowszczyzny, ponieważ pomimo przeprowadzenia reformy rolnej na terenach Królestwa, centralne władze

administracyjne przez 27 lat zastanawiały się, czy Kurpie mają podlegać „Ukazowi”, czy też nie. Dopiero 14 (lub 26) czerwca 1891 r. zostały ogłoszone „Przepisy o urządzeniu gruntów włościan-Kurpiów, osiadłych w powiecie ostrołęckim w guberni łomżyńskiej”. Powiat ostrołęcki wszedł w 1866 r. w skład nowo utworzonej wówczas guberni łomżyńskiej. W 1869 r. Myszyniec utracił prawa miejskie, ale utrzymał targi i jarmarki.

Sytuacja Kurpiów poprawiła się nieco po przeprowadzeniu uwłaszczenia. Stali się oni właścicielami gruntów, który to do tej pory użytkowali na zasadzie płacenia czynszu. Teraz również bezrolni, a było ich w tym okresie około 24% ogólnej liczby mieszkańców puszczy, otrzymali w latach 1891–1914 na własność niewielkie działki, tzw. nadziały od pięciu do ośmiu morgów, w zależności od jakości ziemi, liczebności rodziny, położenia wsi itp. Przydziału ziemi dokonywał komisarz do spraw włościańskich urzędujący w Ostrołęce. Najczęściej chłopci otrzymywali nadziały na terenach, na których byli już osiedleni lub na wycinkach leśnictwa ostrołęckiego [Niedziałkowska 1988]. W wyniku tej reformy agrarnej powstało w powiecie ostrołęckim około 1000 nowych gospodarstw na słabej ziemi, obsiewanej nawet niekiedy co sześć lat. Równocześnie pozbawiono wsie wspólnych pastwisk, odebrano im przywilej obejmowania w posiadanie tzw. kawałków – odpadów ziemi pozostającej wśród lasów państwowych po dokonywanym indywidualnym karczunku, a nawet zarządzono rozebranie wszystkich chat postawionych na odpadach leśnych. Trudności gospodarcze potęgował fakt, że większość gruntów chłopskich znajdowała się w szachownicy z gruntami rządowymi. Duża część gospodarstw miała ziemię w liczbie od jednego do ponad 40 kawałków, a zdarzały się i takie, które liczyły 100-150 kawałków, a nawet więcej. Przykładem może tu być szachownica gruntów należących do jednego gospodarstwa o powierzchni łącznej 29,79 ha we wsi Brzozowy Kąt (powierzchnia siedliska – 0,2 ha, pola orne – 10,82 ha, łąki – 10,86 ha, pastwiska i zarośla – 7,88 ha, nieużytki – 0,03 ha). Całość gospodarstwa, poza siedliskiem, składa się ze 125 kawałków gruntu, porozrzucanych na obszarze całej wsi: pola orne – 102 kawałki, łąki – 18, pastwiska i zarośla – 5) [Piaśnik 1939].

Dlatego czynnikiem, który w istotny sposób zadecydował o charakterze zmian w rolnictwie kurpiowskim od uwłaszczenia do roku 1914 była komasacja gruntów. Przed komasacją układ wsi był z reguły następujący: wieś stanowiła zwartą grupę zabudowań, a pola należące do gospodarzy leżały w trzech kawałkach. System uprawy oparty był na tzw. układzie trójpolowym, tzn. ziemia wszystkich właścicieli podzielona była na trzy pola: jare, ozime i ugór, który pełnił jednocześnie rolę pastwiska. Każdy gospodarz posiadał w każdym z kawałków swoje pola i pastwiska. Byli też i tacy, którzy posiadali w danym kawałku po kilka zagonów, najczęściej nieprzylegających do siebie. Zagony były przeważnie bardzo wąskie, dochodziły do czterech kozic (kozica – bicz na konie), tzn. od 3 do 5 m i długie, nawet do 1 km. Oprócz zagonów równoległych, wyróżniano przyce, to jest kawałki ziemi leżące w stosunku do poprzednich prostopadle. Taki system uprawy ziemi doprowadził do komasacji gruntów i scalenia w jednoobwodowe gospodarstwa rolne. Scalanie gruntów było przeprowadzane przez geometrów. Podstawą przydziału gruntu była jakość ziemi, a miarą włóka. Włóka miała ruchome wymiary, i tak w miejscach o lepszej ziemi wynosiła 30 m, a na gorszych 42 m i więcej, np. w Dylewie Starym i w Dylewie Nowym.

W wyniku komasacji zmieniał się układ zabudowy wsi. Gospodarze budowali zagrody na nowych gruntach, na koloniach. Czasami powstawały zupełnie nowe części w poprzednich osadach np. Kadzidło-Węglewo. Komasacja gruntów chłopskich i jednoczesna ich separacja od rządowych była procesem długotrwałym, trwającym do 1914 r., a dla wielu wsi jeszcze przez cały okres międzywojenny. Szereg wsi przeszło dwie komasacje, jedną przed rokiem 1914, drugą w latach 1918–1939, np. Brzozówka. Scalenie wpłynęło korzystnie na uprawę roli, poprzez oszczędności siły i pracy w gospodarstwie, likwidując chodzenie na oddalone od siebie i od domu pola [Kutrzeba-Pojnarowa 1964].

Komasacja przebiegała na Kurpiowszczyźnie według trzech schematów:

- 1) Wszystkie bądź prawie wszystkie siedliska zostały przeniesione na kolonie, a dotychczasowe ulegały likwidacji. W tym przypadku obszar wsi zostaje pokryty niemalże równomiernie rozproszonymi zagrodami, a osiedle wiejskie znika. Przykładem jest tu wieś Jazgarka.
- 2) Gospodarstwa częściowo przenoszą się na kolonie, a częściowo pozostają na starym siedlisku. Jest to uzależnione od usytuowania docelowych pól względem dotychczasowego gospodarstwa, czy też sytuacją finansową nie zawsze pozwalającą na jednorazowe przeniesienie wszystkich zabudowań. Przykładem jest tu wieś Brzozowy Kąt.
- 3) Siedlisko pozostaje na dawnym miejscu, co spowodowane było chęcią uniknięcia kosztów związanych z przeniesieniem swoich zagród przez całą ludność danej wsi, bądź też mieszkańcy byli zadowoleni z dotychczasowego położenia. Ustawa scaleniowa zezwalała na wyłączenie z projektu scaleniowego terenów zajętych przez zabudowę siedliskową, pozostawiając wolny wybór w kwestii przeniesienia bądź pozostawienia zagrody na dawnym siedlisku. Przykładem pozostawienia zabudowy bez zmian jest wieś Cięck.

Następnym etapem po scaleniu gruntów był etap przenoszenia siedlisk na własne pola, czyli kolonie. To zjawisko było znane nie tylko w Polsce, ale i w całej Europie.

Na podstawie wykazu sporządzonego przez Adama Chętnika w 1913 r. w Puszczy Myszynieckiej było ogółem 81 miejscowości, położonych w czterech gminach: Dylewo, Myszyniec, Nasiadki i Wach. Do 1914 r. całkowicie przeprowadzono komasację jedynie w gminie Dylewo, gdzie utworzono kolonie we wszystkich 22 wsiach. W pozostałych gminach powiatu ostrołęckiego wyglądało to trochę gorzej. W gminie Myszyniec komasację przeprowadzono w 13 spośród 17 wsi, w gminie Nasiadki w 11 spośród 15, a w gminie Wach w 10 spośród 22 wsi [Chętnik 1913].

Na przełomie XIX i XX w. największa była liczba gospodarstw 3–9 morgowych, mniej 9–30 morgowych, niewiele 30 morgowych i więcej. Gospodarstwo poniżej 20 morgowe, wg Adama Chętnika, nie mogło być samowystarczalne, dopiero 30 morgowe mogło utrzymać bez wysiłku całą rodzinę. Inaczej było w innych guberniach Królestwa, gdzie znacznie mniejsze gospodarstwo utrzymywało rodzinę przez cały rok. Na Kurpiowszczyźnie większość rodzin musiała na równi z rolnictwem zajmować się innymi zajęciami zarobkowymi. Również dzielenie gospodarstw pomiędzy spadkobierców zwiększało liczbę gospodarstw małych, niedających możliwości całorocznego utrzymania rodziny.

We wsiach kurpiowskich był stosunkowo niski procent roli uprawnej w porównaniu z łąkami, pastwiskami i nieużytkami. Według wykazów z 1892 r. gmina Wach miała 43%

gruntów ornych, gmina Dylewo 35%, a gmina Myszyniec jedynie 14%, gdy reszta przypadła na nieużytki, wydmy piaszczyste, niziny zalewowe itp. [Krzywicki 1892].

W skład gospodarstwa kurpiowskiego wchodziła ziemia uprawna stanowiąca od 30% do 50% powierzchni, której wydajność była jednak bardzo niska ze względu na wilgotność terenu, brak nawozów sztucznych i selekcionowanego ziarna siewnego. Pozostała część stanowiły łąki, pastwiska, lasy, nieużytki oraz ogródki przy domach. Przeciętna rodzina kurpiowska posiadała dwa-trzy konie, dwa woły robocze, cztery-pięć krów, dwie-dziewięć owiec i parę świń [Kutrzeba-Pojnarowa 1964]. Planując układ zagrody gospodarze brali pod uwagę położenie i gatunek ziemi, system dróg oraz możliwość dogodnego użytkowania pastwiska. Ze względu na deficyt urodzajnej ziemi, starano się nie stawiać domu na wartościowym gruncie, chyba, że wynikało to z regularnej zabudowy wsi. Starano się sytuować zagrodę w pobliżu głównego traktu oraz dróg prowadzących na jego pole. Widać w tym okresie staranne przemyślenia gospodarzy, dotyczące wewnętrznej organizacji gospodarstwa. Samo przeciętne siedlisko średniorolne składało się z domu mieszkalnego, stajni, stodoły, dwóch-trzech pomieszczeń dla zwierząt oraz szop służących także za wozownie i spichlerze. Wszystkie pomieszczenia gospodarcze, z wyjątkiem stodoły, budowano w pobliżu domu, w zasięgu wzroku gospodarza. Stodoła umieszczana była na terenie zagrody, ale możliwie jak najdalej od innych zabudowań ze względu na zagrożenie pożarowe, a także bezpośredni kontakt z polem. Stanowiła zazwyczaj zamknięcie prostokąta, na którego przeciwległym boku stał dom. Budowa siedliska, jeżeli nie zostało odziedziczone po rodzicach, trwała nawet do kilkunastu lat i wykonywana była siłami rodziny [Piaścik 1939]. W gospodarstwach kilkumorgowych poza domem mieszkalnym musiały wystarczyć dwa-trzy zabudowania gospodarcze, często użytkowane wspólnie z sąsiadem czy krewnym [Kutrzeba-Pojnarowa 1964].

Lasy w tym okresie były własnością rządu rosyjskiego, oddane pod nadzór gajowym, leśniczym, nadleśniczym oraz ich zwierzchnika rewizora leśnego. Ludność Kurpiowska, poza zbieractwem, nie mogła czerpać żadnych korzyści z puszczy. Centralne władze zaborcze zarządziły masowe wycinanie drzew, i niestety nawet polska służba leśna, chcąc wyrównać ten stan sadząc młody las, nie mogła nadażyć, gdyż niszczenie lasu następowało znacznie szybciej niż odrastanie nowego.

Dużym problemem była na Kurpiowszczyźnie komunikacja. Prawie wszystkie drogi były piaszczyste, nieliczne wyłożone rzadko występującym tu kamieniem i tylko 6 km szosy asfaltowej na trasie Ostrołęka – Myszyniec [Niedziałkowska 1988].

Na początku XX w. można zaobserwować na terenie Puszczy Zielonej ciągle wzrastającą liczbę rąk do pracy. Nagminnym zjawiskiem stała się sezonowa emigracja zarobkowa do Niemiec i stała za ocean, głównie do Stanów Zjednoczonych, mniej do Kanady i Brazylii. Ogółem w 1914 r. przebywało w Ameryce około 20 000 Kurpiów, czyli około 1/5 ludności puszczy. Pieniądze przesyłane czy przywiezione pozwalały wielu rodzinom przetrwać, a wszystkie nadwyżki finansowe przeznaczane były na dokupywanie ziemi.

Podsumowując okres od uwłaszczenia do 1914 r. można powiedzieć, że charakterystycznymi cechami kultury rolnej na Kurpiach było występowanie gospodarstw typu patriarchalno-rodzinnego, przewaga gospodarstw średniorolnych przy malejącej liczbie dużych,

szachownicowy układ pól, rozdrobnienie gospodarstw nastawionych głównie na swój użytek oraz nadmiar siły roboczej.

Podczas I wojny światowej w latach 1914–1918 uległo zniszczeniu ponad 25% lasów puszczy z drzewostanem 100–250 letnim. Wycinano masowo stare i młode sosny do celów wojennych, np. utwardzanie dróg, lasy przecinano rowami strzeleckimi. Pociski armatnie powodowały w większości przypadków pożary lasów lub niszczyły odłamkami puszczański drzewostan. Obozujące wojska przez nieostrożność wznicały pożary, które pochłaniały las z podszyciem jałowcowym bardzo szybko [Chętnik 1924].

Większość wsi Kurpiowskich spłonęła w wyniku działań wojennych. Ludność była wypędzana przez wojska rosyjskie, a wsie palone w celu odciążenia drogi wojskom niemieckim.

Podczas okupacji, dla ułatwienia kontaktu z Prusami Wschodnimi, a zwłaszcza dla eksportu drewna, Niemcy wykończyli budowę szosy łączącej Ostrołękę z Myszyniec oraz zbudowali równoległe do niej kolejkę wąskotorową, której jedno odgałęzienie przebiegało z Myszynca do Łomży przez wsie: Dęby, Łyse, Zbójne i Nowogród, zaś drugie ze wsi Dęby do Kolna [Kutrzeba-Pojnarowa 1965].

11 listopada 1918 r., gdy Rzeczpospolita Polska odzyskała niepodległość, sytuacja Kurpiowszczyzny przedstawiała się katastrofalnie. Rolnictwo było o wiele bardziej opóźnione niż przed wojną, większość wsi spalonych, tylko gdzieś zabudowane prowizorycznymi budynkami mieszkalnymi. W powiecie ostrołęckim zostało zniszczonych 15 770 budynków w 222 wioskach i osadach. Po wojnie na tym terenie nie było ani szkół, ani instytucji społecznych, ani przemysłu [Chętnik 1924]. Lasy były tak zdewastowane, że puszcza właściwa przestała w zasadzie istnieć, tylko w leśnictwie Czarnia zachowały się ślady jej świetności. Adam Chętnik pisze: „Puszcza Myszyniecka i okoliczne są już przetrzebione i wyniszczone w ostatnie wojny i po wojnach, a stanowią jakby łańcuch oddzielnych większych borów, miejscami jeszcze o charakterze pierwotnym puszczańskim” [Chętnik 1938]. W roku 1920 uciekające wojska radzieckie wycofywały się m.in. przez Puszcze Zieloną, czyniąc kolejne zniszczenia na tym terenie.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, opracowany na podstawie powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r., wymienia cztery kurpiowskie gminy wiejskie powiatu ostrołęckiego: Dylewo, Myszyniec, Nasiadki i Wach. Ogółem gminy te zamieszkiwało 27 363 osób, w 4 457 budynkach z przeznaczeniem mieszkalnym i w 193 z innym przeznaczeniem, zamieszkanym tymczasowo.

Rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 października 1930 r. zostały wprowadzone zmiany administracyjne w gminach kurpiowskich powiatu ostrołęckiego. W wyniku tych zmian skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 r., na podstawie wyników drugiego powszechnego spisu ludności, wymienia 7 gmin kurpiowskich w powiecie ostrołęckim: Czarnia, Durlasy (dawniej Nasiadki), Gawrychy, Kadziłdo (dawniej Dylewo), Łyse, Myszyniec i Turośl.

Obszar zamieszkiwany przez Kurpiów w powiecie ostrołęckim został powiększony o trzy gminy w wyniku skasowania powiatu kolneńskiego, i tym samym ogromna większość Kurpiów znalazła się w powiecie ostrołęckim, i w takim układzie administracyjnym pozostał

do końca istnienia Drugiej Rzeczypospolitej. Ogólna powierzchnia wymienionych gmin wynosiła 1 427, 6 km², z czego użytki rolne zajmowały 763,4 km², w tym grunty rolne 359,4 km². W obecnych granicach znajdowało się 8 942 budynków mieszkalnych (w 1921 r. w tych granicach było 7 910 budynków), zamieszkałych przez 55 889 osób (w 1921 r. na tym terenie było 47 030 osób).

W okresie międzywojennym liczba gospodarstw małorolnych zwiększała się, dużych zmniejszała, średnich pozostawała prawie bez zmian. Tak jak i w poprzednich okresach, we wsiach istniały grupy luźników, którzy dzięki gotówce przywiezionej z emigracji mogli po zakupie ziemi przejść do grupy gospodarzy. Zbiory na Kurpiach były bardzo słabe, żyto i pszenicę zbierano z morgi w tak niewielkich ilościach, że tylko na lepszych ziemiach w miejscowościach przygranicznych i w Dylewie decydowano się na ich uprawę. Natomiast sporo uprawiano gryki i lnu, dużo ziemniaków i kapusty [Chętnik 1924].

Istotnym czynnikiem, mającym wpływ na rozwój rolnictwa, była druga komasacja gruntów przeprowadzona po 1926 r. na podstawie reformy rolnej z 1923 r. i reformy scaleniowej. Objęła ona również te obszary ziemi, których w poprzednich reformach scaleniowych nie wliczano do powierzchni uprawnej. Najważniejszymi osiągnięciami okresu międzywojennego było przeprowadzenie powtórnej klasyfikacji gruntów i drugiej komasacji oraz na znacznej części obszaru melioracji – osuszania bagien i odwadniania łąk. W związku z powyższym przybyło ziemi pod uprawę, a także poprawił się stan łąk i pastwisk. Obserwuje się zakładanie ogródków warzywnych i sadów owocowych, co wcześniej nie było spotykane na terenie Puszczy Zielonej. Poważnym osiągnięciem była budowa twardych dróg [Niedziałkowska 1988].

W latach 1918–1939 stan rolnictwa na Kurpiowszczyźnie powoli poprawia się, ale nie ma szansy na taki rozwój jak na innych ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej. Powodem takiej sytuacji była niewielka zdolność produkcyjna gospodarstw, nakłady nieproporcjonalne do zysków, nastawienie na samowystarczalność spowodowane oddaleniem Puszczy od większych ośrodków targowych. Sytuację gospodarstw pogarsza wciąż zwiększająca się liczba ludności [Kutrzeba-Pojnarowa 1964].

W tym czasie w Myszyńcu i innych bogatszych wsiach, zaczęto wprowadzać, zapominając powoli o tradycji, wzorce miejskie zarówno w wyglądzie budynków mieszkalnych, jak i w wyposażeniu ich wnętrz. Nowe budynki stawiano przede wszystkim murowane. Myszyniec, pomimo utraty praw miejskich w 1869 r., utrzymał charakter osady miejskiej, pozostał największym ośrodkiem i stolicą Kurpiowszczyzny. Podczas I wojny światowej w 75% został zniszczony, potem szybko odbudowany. W 1938 r. liczył około 3 200 mieszkańców zamieszkujących 282 domy, kiedy do 1914 r. było ich zaledwie 188. Oprócz Urzędu gminnego znajdowały się tam: kościół, bóżnica, poczta, Sąd Grodzki (przeniesiony tu z Kadzidła), Komisariat Straży Granicznej (granica przebiegała 7,5 km od Myszyńca), apteka, dużo zakładów rzemieślniczych, kilka niewielkich zakładów przemysłowych, 41 sklepów, 10 restauracji i piwiarni, biblioteka i remiza Straży Pożarnej. Był w tym rejonie, obok wsi Łyse, jedną z dwóch zelektryfikowanych miejscowości [Chętnik 1938].

Podsumowanie

Na identyfikację a zarazem odrębność Kurpiowszczyżny miały wpływ czynniki wynikające z warunków fizjograficznych terenu, a przede wszystkim gęste zalesienie zwłaszcza w początkowym okresie osadnictwa i nieurodzajne ziemie oraz peryferyjność badanego obszaru, które wytworzyły układy osadnicze funkcjonujące do dnia dzisiejszego oraz odrębność regionalną, wyrażającą się w szeroko pojętym dorobku kultury materialnej i duchowej.

Literatura

Błaszczak E., Głuszek A., 1999, *Nadleśnictwo Myszyniec: monografia*, Śląska Akademia Reklamy i Marketingu, Zawodzie.

Chętnik A., 1913, *Puszcza Kurpiowska*, Księgarnia Polska, Warszawa.

Chętnik A., 1915, *Chata kurpiowska. Opracowana podług materiałów zebranych na miejscu, z 207 fotogr., planami i rysunkami wykonanymi przez Autora*, Księgarnia Gebethnera i Wolffa, Warszawa.

Chętnik A., 1924, *Kurpie, Polska, ziemia i człowiek*, t. IV, Nakładem Księgarni Geograficznej „Orbis”, Kraków-Dębnyki.

Chętnik A., 1938, *Myszyniec. Ośrodek etnograficzny Kurpiów*, Wydanie autora, Nowogród.

Czapliński W., Ładogórski T., 1998, *Atlas Historyczny Polski*, PPWK Oddział Wrocław.

Gawarecki W. H., 1830, *Pamiętnik historyczny Płocki*, t. II, Drukarnia Rządowa, Warszawa.

Krzywicki L., 1892, *Kurpie*, t. III s. 527-558, t. IV s. 61- 97 i 350-385, Biblioteka Warszawska, Warszawa.

Krzywicki L., 1938, *Bibliografia prac Ludwika Krzywickiego*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa.

Kutrzeba-Pojnarowa A. (red.), 1964, *Kurpie. Puszcza Zielona*, t. II, Instytut Kultury Historii Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Kutrzeba-Pojnarowa A. (red.), 1965, *Kurpie. Puszcza Zielona*, t. III, Instytut Kultury Historii Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Niedziałkowska Z., 1988, *Kurpie. Bory Ostrołęckie*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Piaścik F., 1939, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, Warszawa.

Kurpie – an outline of shaping the settlement and agricultural functions and landscape

Series: Kurpie. Transformation of the settlement landscape until Poland's accession to the European Union

ABSTRACT

Kurpie is one of the most interesting ethnographic regions, with the centre of the unique well-preserved and carefully cultivated folk culture of Kurpie. The image of the Kurpie village is the result of many centuries of human activity. Over the centuries, landscape transformations, based on the adaptation of the natural environment for the cultivation of land and the gradual establishment of human settlements, took place. That gave a modern image. The traditional folk culture of Kurpie ethnographic group and the high value of the natural environment were an inspiration to conduct a research on the transformation of the open settlement landscape of the Kurpie region. The aim of the study was to explore the processes determining the transformation of both the natural and cultural landscape of the Kurpie region.

The territorial scope of the work covers the area of Kurpie located between Omulwia and Szkwa, which since the 15th century became the part of the Ostrołęka County. The time scope of the study covers the period from the first references of the settlement of the mentioned area until Poland's accession to the European Union.

The following research methods were adopted: bibliographic analysis and literature on the subject, historical analysis covering the development of settlement in the studied area, comparative cartographic analysis in the field of settlement and landscape transformation, statistical analysis in the field of social and technical infrastructure. In the study landscape and urban-inventory was also used.

The serie of seven articles covers issues related to the shaping and development of settlement in the Kurpie region: 1) Kurpie in scientific research; 2) Kurpie in folk culture; 3) Kurpie – an outline of shaping the settlement and agricultural functions and landscape; 4) Kurpie – characteristics of the settlement landscape; 5) Kurpie – dominant landscape changes under the influence of socio-economic factors in the post-war years; 6) Kurpie – dominant landscape changes under the influence of socio-economic factors during the political system transformation; 7) Kurpie – 18 years since Poland joined the European Union (the last article will be published in 2022).

Key words: Kurpie, architecture, settlement landscape, natural landscape, cultural landscape

Agnieszka Starzyk, dr hab. inż. architekt – nauczycielka akademicka i praktykująca architektka; kontakt do autorki: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Instytut Inżynierii Lądowej, Katedra Rewitalizacji i Architektury,
e-mail: agnieszka@starzyk.org.pl

Agnieszka Starzyk, Associate Professor – academic teacher and practicing architect; contact to the author: Warsaw University of Life Sciences, Institute of Civil Engineering, Department of Revitalization and Architecture,
e-mail: agnieszka@starzyk.org.pl